

ВІДГУК
офіційного опонента
Мойсея Антонія Аркадійовича
на дисертацію Іванчука Василя Петровича
«Померлі в обрядах і віруваннях кінця ХІХ – початку ХХІ століття
(на матеріалах Гуцульщини)»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю «032 Історія та археологія».

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Вивчення обрядовості життєвого, календарного циклів, демонологічних вірувань – важливий напрям наукового пізнання сучасної вітчизняної етнології. Увага дослідників прикута як до загальноукраїнського культурного масиву, так і до окремих етнографічних районів, де до нашого часу побутують ритуали, яким іманентна консервативність, відносно стале міжпоколінне збереження реліктних акціональних і ментальних форм, доукомплектованих й видозмінених модерними проявами. Вивчення міфологічної картини світосприйняття, традиційної обрядовості окремих етнографічних теренів обумовлене важливістю етнізації як компонента націєтворення, встановлення їх зв'язків із загальноукраїнським варіантом на тлі зовнішньої ідеологічно-силової конфронтації проти України. Цим обґрунтовується актуальність дисертації на тему «Померлі в обрядах і віруваннях кінця ХІХ – початку ХХІ століття (на матеріалах Гуцульщини)», присвяченої комплексному розгляду поховальної обрядовості, демонологічних персонажів маністичної генези «нижчої» міфології, поминальних мотивів у календарній обрядовості гуцулів – однієї із самобутніх етнографічних груп українців. Доцільність дисертаційного дослідження даної теми обумовлена і недостатнім рівнем її наукового осмислення. Йдеться про концепти «правильної»/«неправильної» смерті як основ диференціювання мерців, магичні обряди із використанням властивостей мертвого тіла людини в побутових актах. У календарній обрядовості фрагментарно розглянуті поминання зимового, літнього, осіннього періодів. У

дискурсі «нижчої» міфології відсутні праці, в яких було б системно вивчено гуцульські маністичні образи через базові їх риси, відомі на теренах проживання усієї етнографічної групи. Переважно окреслені питання розглянуті в етнолокальному, регіональному вимірі чи в контексті суміжних етнографічних груп, що не відображає всієї етнографічної специфіки Гуцульщини і суперечить принципу цілісного вивчення культурних явищ. Тому визріла необхідність комплексного наукового дослідження поховальної обрядовості, поминальних мотивів у народному календарі, демонологічних персонажів маністичної генези «нижчої» міфології, оскільки всі три окреслені тематичні компоненти відзначаються тісними міжобрядовими зв'язками.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їхня наукова достовірність. Викладені у кваліфікаційній роботі положення і їх узагальнення, наявні у висновках, характеризуються належним обґрунтуванням, базованим на аналізі вагомої емпіричної основи, історіографічних розробок знаних українських та зарубіжних дослідників. Наукова достовірність даного дослідження опирається на значний кількісний польовий матеріал, нагромаджений дисертантом у процесі особистих теренових опитувань у рамках міжнародної польсько-української грантової програми «Nuculszczyzna – antropologiczne obszary pamięci». На верифікацію викладених у науково-дослідній роботі положень якісно впливає надання зібраних польових даних для зберігання в архів Інституту етнології та культурної антропології історичного факультету Варшавського університету та Науковий етнографічний архів факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

На достовірність викладених наукових положень позитивно вплинули територіальна локалізація того чи іншого вірування, обряду, номінативу через зазначення населеного пункту їх фіксації. Автентичність фактажу проблематики відображає наведення в тексті прямої мови респондентів зі збереженням прямого наративного викладу і діалектно-акцентологічних особливостей гуцульського говору. Доречним видається те, що в цитуванні етнографічних

записів кінця XIX – першої чверті XX ст. для запобігання «спотворення» їх вимови наратив відтворено в зафіксованій формі, тобто без наголошень.

Важливо, що дисертаційна робота не зводиться до описовості, а розглядає обрядові явища в діахронній та синхронній площині. Це дозволило дисертанту подивитись на вірування, обряди в історичній динаміці – з'ясувати генезу, трансформування, етнолокальні, загальноетнічні ознаки, а водночас порівняти і вивчити культурні явища в єдиній часовій площині – відстежити імпліцитні зв'язки, модерні зміни у функціях, мотиваціях і формах, дослідити і виділити різновидності досліджуваних вірувань, обрядів, їх сьогочасне мотивування жителями Гуцульщини. Видається доречним застосування структурно-семіотичного аналізу, базованого на виявленні символічного значення досліджуваних явищ через диференціювання культурного тексту на вербальний, ментальний, предметний, акціональний, агентний, локативний, темпоральний, звуковий коди, та структурно-семантичного методу, ґрунтованого на з'ясування символіко-сислового наповнення певного явища. Цілком виправданим видається застосування методів аналогії та моделювання, які через залучення і вивчення іноетнічних відповідностей уможливило дослідити трансформовані, часто незрозумілі генетичні витоки, первинні функції тих чи інших гуцульських обрядів.

Наукова новизна одержаних результатів і повнота їхнього викладу в опублікованих працях. Наукова новизна дисертаційної роботи В. Іванчука полягає в комплексному етнологічному дослідженні трьох тематичних сегментів культури гуцулів: поховальної обрядовості, поминальних мотивів у календарній обрядовості, демонологічних образів маністичного походження. Вперше дисертантом у науковий обіг введено емпіричні матеріали, виявлені в процесі особистих польових експедиційних розвідок на Гуцульщині; не за триетапним (передпоховальна, власне поховальна, післяпоховальна) поділом, а на основі виокремлення споріднених ритуально-сислових компонентів (уявлення про смерть, рядження на «той світ», магичні практики задіяння властивостей мертвого тіла людини, знешкодження впливу покійника, смерті,

основні чинності, пов'язані з душею мерця) проаналізовано поховальну обрядовість; розглянуто мотив повернення мерців, різноформні поминально-гіластичні практики в гуцульській календарній обрядовості.

Основні положення та висновки дисертації знайшли необхідне відображення в 11 публікаціях здобувача, чотири з яких оприлюднені у виданнях, що входять до переліку фахових видань України за спеціальністю «032 Історія та археологія» з присвоєнням категорії «Б», шість – в інших фахових виданнях України, одна в закордонному фаховому періодичному науковому виданні, що виходить на території держави-члена Європейського союзу. Положення дисертаційного дослідження отримали належну апробацію: виносились на обговорення шести міжнародних науково-практичних конференцій, розглядались на засіданнях і науково-звітних конференціях кафедри етнології і археології факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (2017–2021 рр.), симпозіумах уже згаданого українсько-польського дослідницького проєкту-гранту (2014–2019 рр.).

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Рецензована науково-дослідна робота побудована за проблемно-функціональним принципом, складається з анотації українською та англійською мовами, списку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел, додатків. У вступі обґрунтовано й логічно сформульовано актуальність, об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні та географічні межі, наукову новизну, практичне значення, теоретико-методологічні основи дослідження, рівень його апробації. Робота відзначається чітким трактуванням наукового інструментарію, структуруванням проблематики.

В першому розділі дисертації *«Джерельно-історіографічні та теоретико-методологічні засади дослідження»* розглянуто широку емпіричну базу, сформовану як теперішніми особисто зібраними польовими матеріалами, так і численними описами українських та іноземних збирачів-етнографів другої

половини ХІХ – першої чверті ХХ ст.: І. Вагилевичем, Ю. Гутулом, К. Лисинецькою, Ю. Михайлюком, Б. Заклинським, П. Шекериком-Дониківим, С. Витвицьким, В. Шухевичем, А. Онищуком, Г. Хоткевичем, В. Гнатюком, А. Вороном, М. Кузьмаком, Р. Гарасимчуком, А. Ізворіним, К. Войціцьким, О. Кольбергом, Л. Вайгелем, Й. Шнайдером, В. Полем, Я. Фальковським, Ф. Кайндлем. Типологізовано та проаналізовано історіографію теми, представлену працями А. ван Геннепа, З. Кузелі, В. Петрова, К. Грушевської, Є. Кагарова, А. Фішера, П. Богатирьова, Ф. Колесси, Ф. Потушняка, В. Проппа, К. Кутельмах, Р. Гузія, В. Борисенко, Н. Войтович, М. Маєрчик, Ю. Буйських, Н. Хобзей, О. Сєдакової, А. Байбуріна, Л. Виноградової, С. Толстої, Т. Агапкіної, Е. Левкієвської, інших знаних дослідників. Кваліфікаційна робота ґрунтується на спектрі принципів (системність, об'єктивність, історизм, міждисциплінарність), загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання) та спеціальних (нарративний, спостереження, типологічний, порівняльно-історичний, структурно-семіотичний, структурно-семантичний) методів дослідження.

У другому розділі *«Магічно-танатологічні та ритуально-маністичні аспекти поховальної обрядовості»* простежено диференціювання покійників на «чистих» (пращури) і «нечистих» (демони), обрядове спорядження мерця до потойбіччя та пов'язані з ним сюжети: мотив подорожі на «той світ», де покійник продовжує земне життя; розуміння потойбіччя як протилежного світу, де характеристики земних предметів отримують зворотне сприйняття; форми передавання предметів до загробного простору; задіяння родильної, весільної атрибутики. Дисертантом типологізовано гуцульські магичні обряди, базовані на використанні властивостей мертвого тіла людини, яке здатне передавати на процеси й об'єкти навколишньої дійсності свої фізичні ознаки чи схожі тілесно-психічні стани: мертвість, смерть, хворобу, твердість, статичність, сліпоту, неповноцінність, спокійність, байдужість, сонливість. Науково обґрунтовано, що механізм таких магичних ритуалів реалізується через контакт, гомеопатично, іноді посередництво певного об'єкта. Всебічно проаналізовано практики

захисту від мерця/смерті, ґрунтовані на перевертанні, утворенні фізичної перешкоди, жертвопринесенні, задіянні хліба, кола, червоної нитки, сонця, гострого предмета, води, вогню, заліза, звуків, шуму, механізмах дії чітких магічних принципів. Розглянуто жертвопринесення тварин, предметів «за поману» та маністичні ритуали з «освітлення», «годування», «напування», «умивання», «очищення», ідентифікації душі покійника.

У третьому розділі *«Демонізація померлих у нижчій міфології»* визначено прикметні ознаки «неправильної» смерті, яка в поєднанні з іншими чинниками зумовлює формування «нечистих» покійників: померлих до хрещення дітей, жіночих істот локусів природи, самогубців, утоплеників, інших «ходячих» мерців. Відстежено кореляції домашніх духів із маністичними віруваннями. Окреслені міфологічні персонажі проаналізовано через їх основні маркувальні ознаки: номінативні, зовнішні, атрибутивні, темпоральні, функціональні характеристики, способи відгону, знешкодження. Конструктивною є констатація дисертантом інтегрованості демонізованих покійників, зумовленої спільним маністичним походженням, ототожненням із нечистою силою, схожими причинами демонізації, задіянням універсальних об'єктів, способів, засобів оборони, редукуванням вірувань, ототожненням МП, їх спільним зв'язком із атмосферно-кліматичними процесами. Це стосується і виявлених зв'язків між поховальною, календарною обрядовістю, нижчою міфологією, на які вказують однотипні об'єкти (вогонь, вода, мак, сіль, рослини, віск, коло) та дії (перевертання, вивертання, обв'язування, розсівання, поливання, жбурляння, підкурювання, жертвопринесення) захисного характеру.

Четвертий розділ *«Мерці та поминальні мотиви в календарній обрядовості»* присвячений вивченню форм, функцій, інтерпретацій обрядів, пов'язаних із мотивами «повернення» мертвих і їх поминання. В цій канві, послуговуючись проблемно-хронологічним принципом, відстежено періоди, під час яких покійники в поліморфних образах проникають з «того» в «наш світ», здійснюються поминальні обряди («закликання», «зігрівання», «годування», «напування», жертвопринесення, «випровадження» та ін.).

Логічними є твердження про синкретичний, гіластичний характер поминань, в основі яких – уявлення про амбівалентний зв'язок між померлими і живими. Дисертантом проаналізовано вагому кількість обрядових явищ, які у зв'язку зі значним редукуванням утратили первинний сенс і розглядаються в етнологічній науці з плюральних точок зору. Таким чином, виявлено опосередковані корелювання «закликань» погодних явищ, тварин на Святий вечір, різдвяно-новорічних вогнів, снопа, сіна, соломи, персонажів рядження, рахманів, Рахманського Великодня, клечання могил на Зелені свята з покійниками, поминальними мотивами. Новизна дисертаційної роботи полягає у розкритті симбіозу різних за походженням смислів і акціональних форм, їх взаємодії у гуцульському поминальному комплексі обрядів «гріти діда».

Висновки логічні, структуровані, відповідають означеним завданням і змісту. В них систематизовано опрацьований фактологічний матеріал, акумульовано основні авторські узагальнення. Логічними видаються підсумування дисертанта про те, що абсолютна більшість розглянутих гуцульських поховально-поминальних обрядів, міфо-ритуальних сюжетів, пов'язаних з демонізованими покійниками, мають аналогії в інших етнографічних групах українців і народів Європи, оскільки сягають спільних архетипних, етногенетичних, анімістичних основ формування, рефлексій на смерть людини, посмертний рух, буття в потойбіччі, поведінку духовної, тілесної сутностей мерця, їх ставлення до живих.

Список використаних джерел і літератури виконано якісно, додатки вагомо доповнюють висунуті положення, інформують про картографію проведених польових розслідувань, візуалізують окремі студійовані аспекти гуцульської обрядовості.

Загалом дисертація справляє позитивне враження, розділи кваліфікаційної роботи логічно взаємопов'язані, що свідчить про комплексний підхід до вивчення окресленої проблеми.

Аналіз змісту науково-дослідної роботи дає підстави зазначити, що об'єкт, предмет, мета і завдання дисертаційного дослідження відповідають

спеціальності «032 Історія та археологія», а отже, і профілю спеціалізованої ради ДФ 20.051.044.

Зауваження і дискусійні положення. Вважаємо за необхідне акцентувати на певних зауваженнях, дискусійних моментах і недоліках дисертаційної роботи.

1. В тексті наявні певні змістові прогалини, які з огляду на окреслені завдання і найменування розділів було б доречно розглянути. Так, у підрозділі 2.4 «Жертвопринесення та основні маністичні рефлексії» не розглянуті гуцульські траурні практики поховальної обрядовості, пов'язані з душею покійника, про що констатовано в четвертому розділі в рамках календарної обрядовості (с. 188). В третьому розділі відсутній аналіз характеристик гуцульського антропоморфного духа лісу «чугайстра», який окремими дослідниками вважається маністичним міфологічним образом і який в тамтешній демонології безпосередньо пов'язаний із розглянутими в даній кваліфікаційній роботі жіночими духами локусів природи.

2. Корелюючи з системним підходом вивчення того чи іншого обрядового явища, видається доречним доповнити окремі положення. Передчасне рядження в посмертний стрій можна також пояснити реліктом уявлення про покидання душею тіла ще до моменту фізичної смерті (с. 58). В дисертації акцентовано на сигнальній і апотропеїчній функції трембітання (с. 84), але не згадано про цю дію як первісний акт з оживлення мерця. В контексті розгляду биття посуду як дії з відмежування впливу мерця доречні аналогії із відповідними актами, відомими з археологічних розкопок давніх могильників (с. 87). Ритуали з порогом віднесено до відмежувальних дій, згадано про цей локус як давнє місце поховання (с. 88), але не вказано про його лімінальність. Розглядаючи «колачини» і вказуючи на спорідненість цього явища із «похороном-весіллям» (с. 123), було б доречно конкретизувати змістове наповнення останнього дефінітивного положення.

3. Неоднозначність, дискусійний характер окремих положень. Дисертантом фактично заперечено загальноприйняту тричленну структуру

(передпоховальна, власне поховальна, післяпоховальна) поховальної обрядовості (с. 50) і надано перевагу певним чином довільно сформованим сюжетним вибіркам, із яких складається другий розділ. Дискусійними є тези про поминальний характер різдвяно-новорічних сіна, соломи, «дідуха», їх магичні прокреаційні здатності як наслідок контакту з мертвими (с. 164).

4. Однотипні твердження (дефінітивне диференціювання категорій смерті/покійників (с. 50, 57, 102–103), сприйняття апотропеїчності перевертання як способу обману смерті, мерців, демонів (с. 81, 127), захисні здатності води (с. 90, 125, 133), жбурляння (с. 88, 122)) вважаємо за доцільне розглянути одноразово. Згромадження тотожних положень дозволило б вивільнити місце для більш глибокого розгляду інших обрядових аспектів.

5. В окремих моментах слабка фактологічна доказовість тверджень: зв'язок вогнища, запаленого на Святий вечір, із поминальними мотивами підкріплено одиничним польовим свідченням (с. 160).

6. Теза «обхід дітворою домівок, на відміну від палення ритуальних вогнів, на сьогодні є поширенішим і більш цілісно збереженим» (с. 175) не містить посилання на первинне джерело.

7. До теренів проживання гуцулів включено румунську Мармароцину, але чомусь не згадано про північно-західну частину південної половини історичної Буковини – Сучавський повіт Румунії, тобто ареал між долинами Золотої Бистриці, р. Молдови, долиною і височиною Сучави, в якому розташовані гуцульські села Бродина, Улма, Беня, Бобейка, Арджел, Рашка, Демакуша, Чумирна, Остра, Джеменея, Іеудул, Валя Стинчий, Тетарка та ін.

Висловлені зауваження суттєво не впливають на позитивну оцінку дисертації В. П. Іванчука, загалом не знижують незаперечних наукових здобутків даної науково-дослідної роботи і можуть бути враховані її автором у наступних напрацюваннях.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам Міністерства освіти і науки України. Дисертація В. П. Іванчука є самостійним, оригінальним, цілісним і завершеним науковим

дослідженням. Отримані результати забезпечують досягнення мети дослідження і розв'язання його наукових завдань. За змістовим наповненням, структурою, новизною, важливістю і глибиною наукових розробок дисертаційна робота Іванчука Василя Петровича «Померлі в обрядах і віруваннях кінця ХІХ – початку ХХІ століття (на матеріалах Гуцульщини)» відповідає вимогам п. п. 9, 10, 11 «Про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 06.03.2019 (зі змінами № 979 від 21.10.2020; № 608 від 09.06.2021), Наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», а її автор заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності «032 Історія та археологія».

Офіційний опонент:

**доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук
та українознавства**

**Буковинського державного
медичного університету**

А. А. Мойсей

Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника
Вх. № 03.04-30/0.9
від 07.02.2022

